

Памяць пра легенды

«Рогволожи внуци»

Тысячу гадоў таму здарылася падзея, якую палічылі неабходным занатаваць летапісцы: полацкая князеўна Рагнеда зрабіла замах на жыццё свайго мужа, вялікага князя кіеўскага Уладзіміра Святаславіча. Наколькі вядома, нічога падобнага ў гісторыі ўсходніх славян больш не здаралася. Наадварот было — мужы жонак забівалі. Але каб жонка забіла князя — адзіны выпадак. Праўда, у XVIII стагоддзі Кацярына II, прагнуўшы ўлады, пазбавілася свайго мужа Пятра III, але там была змова, забойства выканалі афіцэры гвардзейскіх палкоў. Рагнедзе ж ніхто не дапамагаў, да ўлады яна не імкнулася і змовы не існавала. Яна прагнула помсты. Уначы Рагнеда ўзяла мужаў нож, развітальна паглядзела на князя, які, здавалася, соладка спаў, вышаптала сваё вынашанае пракляцце : «Памры!» — і наостраны, шырынёй з далоню нож нацэліла Уладзіміру ў сэрца. Выратавала князя, відаць, тое, што ўдар быў нятрапны. Можа, слабое святло таму прычынай, ці ўсё ж тоілася ў душы Рагнеды літасць, пра якую і сама яна не ведала, але як бы там ні было — замах м э т ы н е д а с я г н у ў . Т р э б а с к а з а ц ь , ш т о Рагнеда мела ад Уладзіміра трох сыноў — Ізяслава, Яраслава, Усевалада і двух дачок — Прадславу і Праміславу. Было ёй на той час не болей чым дваццаць два гады. За забойства мужа, нават за няўдалы замах, па законах веку князеўну абавязкова чакала смерць. Аднак яна ўсё ж адважылася...

Князь Уладзімір адпомсціў сваёй мяцежнай жонцы пакараннем, мабыць, болын страшным, чым смяротны ўдар мяча. Але аб гэтым крыху пазней.

Каб зразумець, чаму маладая, а па паняццях нашага часу — зусім маладая, жанчына вырашыла пайсці па сутнасці на самазнішчэнне, трэба нагадаць пра папярэднія падзеі, што прадвызначылі гэты адчайны ўчынак і трагічны лёс Рагнеды.

Распачаць аповяд прыйдзецца здалёк — калі не з часоў князя Алега, што прыбіў шчыт да варот Царграда, дык з ягонага наступніка, князя Ігара. У 941 і 944 гадах Ігар хадзіў войнамі на Візантыю. Удзельнічалі ў тых паходах

безыменным мноствам полацкія крывічы пад кіраўніцтвам дзе да Рагне ды; бабка яе , княгіня Прадслава, таксама ўпамінаецца ў тагачасных дакументах. Хоць і шанцавала яму ў бітвах, усё ж скончыў жыццё князь не ўласнай сме рцю. Раззлаваныя яго вялікай сквапнасцю драўляне забілі Ігара, і здарылася гэта ў горадзе Малін, дзе ўладарыў тады драўлянскі князь Мал. Жонка Ігара — княгіня Вольга бязлітасна адпомсціла за мужа. Гарады драўлян былі спляжаны агнём, а драўлянскія баяры згарэлі ў вялізнай яме. Як птушыныя спеваы,слухала Вольга чалавечыя крыкі з таго ахвярнага полымя. Але злітасцівілася княгіня над дачкой і сынам драўлянскага ўладара, бо былі яны надта малыя: Дабрыня меў гадоў пяць, ягоная сястра Малуша толькі пачынала хадзіць. З цягам часу Вольга зрабіла Малушу ключніцай на сваім двары, Дабрыня ж стаяў пры варотах. Але дзіўна парадкуе жыццё: ключніца спадабалася сыну Вольгі, вялікаму князю Святаславу, і ад гэтага каханна нарадзіўся Уладзімір, пры якім потым дасягнула вяршыні славы так званая Кіеўская Русь. «Так званая» ўжываю таму, што такой назвы ні ў дакументах, ні ў летапісах няма, яна створана гісторыкамі. Таксама як і назва «Старажытнаруская дзяржава». Умоўнасць гэтую трэба трымаць у памяці, бо інакш цяжка зразумець, чаму «дзяржаву» разрывалі цэнтрабе жныя імкне нні яе складаных частак.

Апроч Уладзіміра былі ў Святаслава сыны Яраполк і Алег. Пакуль наступнікі падрасцілі, Святаслаў хадзіў паходамі на хазараў і пабіў іх. Ваяваў ён з печанегамі і балгарамі. Апошніх пасля перамогі Святаслаў жорстка пакараў — дваццаць тысяч палонных былі распяты на крыжах і пасаджаны на кол. Ды на ваенны талент знайшлася хітрасць. У 972 годзе князь застаўся зімаваць за дняпроўскімі парогамі, на тых самых астравах, якія пазней зрабіла сваім галоўным прытулкам Запарожская Сеч. Дарэчы сказаць, існуе апісанне знешнасці Святаслава, з якога вядома, што ён галіў галаву, пакідаючы асяледзец. Вунь скуль цягнецца дзіўны казацкі звычай. Пры Святаславу была невялікая дружына, таму калі на табар нечакана напалі печанегі, князь не здолеў даць рады і загінуў у бітве. Печанежскі хан Курэй загадаў зрабіць з ягонага чэрапа кубак. Піў хан з аздобленага чэрапа віно і, мусіць, думаў, што так праходзіць слава зямная.

Пачалі княжыць сыны Святаслава: старэйшы, Яраполк, у Кіеве як вялікі князь, сярэдні, Уладзімір, у Ноўгарадзе, малодшы, Алег, стаў князем драўлян. І адразу Кіеўская Русь — гэты суперсаюз племянных аб'яднанняў — апынулася на мяжы распаду. Драўляне і славены (наўгародцы) хутка прыгадалі былую і ягнчэ незабытую незалежнасць, і малодшыя Святаславічы ўзначалілі рух ад'яднання гэтых земляў ад Кіева. Яраполк, выконваючы дзяржаўны абавязак, быў вымушаны пайсці на братаў з мячом. У той вайне загінуў Алег, і драўляне зноў падпарадкаваліся кіеўскай уладзе. Уладзімір мусіў бегчы з Ноўгарада. Два гады ён пражыў уцякачом у варагаў, дзе ажаніўся. Жонку яго звалі Алова, яна нарадзіла яму сына Вышаслава. З дапамогай варагаў Уладзімір вярнуўся ў Ноўгарад, дзе перш за ўсё забіў братава намесніка, горад спыніў выплату даніны Яраполку. Здарылася гэта ў 978 годзе, паміж братамі, а дакладней кажучы, паміж Кіевам і Ноўгарадам, узнікла новая вайна. Пытанне было

пастаўлена рубам: хто каго, і князі пачалі падрыхтоўку. Ні Яраполк, ні Уладзімір не хацелі рызыкаваць, кожны шукаў падтрымкі.

І вось тут узнікае трэцяя сіла, якая пакуль што ў канфлікце братаў удзелу не прымала, а, так бы мовіць, назірала яго збоку. Гэта Полацкае княства. У палітычным жыцці “нейтральная” пазіцыя не азначае нічога іншага, як чаканне зручнага моманту, каб выканаць уласныя планы і задаволіць жыццёвыя патрэбы сваёй зямлі. Такія патрэбамі для заможных колаў Полаччыны былі пашырэнне тэрыторыі, выхад на валокі, іпато злу-чалі Днепр з Дзвіной і Ловаццю. Апошнія з’яўляліся важнай часткай на шляху «з варагаў у грэкі» і маглі забяспечваць пэўны стабільны прыбытак. Але тут Полацк немінуча сутыкаўся з інтарэсамі Ноўгарада, які лічыў гэтыя валокі сваёй уласнасцю. Адпаведна кіеўскае баярства лічыла іх уласнасцю дзяржавы, «мясцовы сепаратызм» пагражаў Кіеву змяншэннем даходаў.

У гэты час полацкім князем быў Рагвалод. Косячыся на валокі, ён адначасна праводзіў палітыку пранікнення палачан на землі дрыгавічоў. Брат Рагвалода, князь Тур, дайшоў да Прыпяці, дзе заснаваў горад Тураў. Нішто, здаецца, не абяцала вялікай бяды. Ды аднаго дня з’явіліся ў Полацку сваты ад Яраполка. Рагва-лод меў дачку — Рагнедзе споўнілася дванаццаць год (можа, крыху і болей), яна лічылася нявестай. Літаральна ўслед заслаў сватоў Уладзімір. Разлікі братаў зразумець няцяжка — за каго бацька аддасць дачку, таму дапамога і войскам у маючай стацца вайне. Пра меркаванні Рагвалода адносна абодвух жаніхоў храністы нічога не гавораць. Аднак ход разважанняў князя паддаецца рэканструкцыі. Лепшым выйсцем для Полацкага княства было б шматгадовае змаганне паміж Яраполкам і Уладзімірам. Тады б ні той ні другі не заміналі Рагвалоду весці сваю палітыку — саюз з дрыгавічамі, пранікненне на Палессе і Панямонне. Але князь не мог адмовіць абодвум, бо, вядома, нажыў бы ворагаў з двух бакоў — з поўначы і з поўдня. З кімсьці адным, з Кіевам ці Ноўгарадам, ён мусіў радніцца. І Рагвалод абраў Кіеў. Гэта зразумела: прадугледзець, што Уладзімір пераможа Яраполка, было цалкам немагчыма. Па ўсіх разліках Ноўгарад не меўся выйграць вайну з Кіевам. Таму па загаду бацькі Рагнеда дала сваю згоду сватам Яраполка. Адпаведна Уладзімір атрымаў адмову. Тут варта прывесці невялікую вытрымку з Лаўрэнцьеўскага летапісу:

«Рагвалод трымаў і княжыў Полацкай зямлёй, а Уладзімір сядзеў у Ноўгарадзе... І быў пры ім ягоны дзядзька Дабрыня, ваявода, храбры вой і дарадчык. Ён паслаў сватоў да Рагвалода прасіць дачку за Уладзіміра. Ён жа спытаў у дачкі: «Ці хочаш за Уладзіміра?» Яна ж адказала: «Не хачу разуці рабычыча, хачу за Яраполка». Уладзімір, калі даведаўся пра такі адказ, раззлаваўся на словы «не хачу за рабычыча», паскардзіўся Дабрыню. Той раз’ю-шыўся, сабраў вояў і пайшлі на Полацк і перамаглі Рагвалода. Рагвалод закрыўся ў горадзе. Горад ўзялі і ўзялі самога князя, і жонку яго, і дачку. І Дабрыня зневажаў яго і дачку яго. Назваў яе рабычыцай і загадаў Уладзіміру быць з ёю на вачах бацькі і маці. Потым бацьку яе забіў, а яе ўзяў у жонкі і даў ёй імя Гарыслава».

Трэба дадаць, што, паводле іншых летапісных варыянтаў, адначасна з

бацькам забілі на вачах Рагнеды яшчэ і маці, і двух братоў. Той дзень быў для яе пькельны. Пэўна, праз усе гады, што яна лічылася жонкай Уладзіміра, сніліся ёй па начах і стаялі перад вачыма днём скрываўленыя бацькі, браты з перарэзанымі шыямі, чорны дым над разбураным, спаленым Полацкам, трупы забітых мужчын у Палоце і Дзвіне, жанчыны, узятыя на “шчыт” (гэта значыць, для продажу ў нявольніцтва), і святкуючыя пераможцы. Апроч наўгародцаў удзельнічалі ў гэтым знішчальным паходзе весь, мера, чудзь, варагі. Апошнія згадзіліся ваяваць за Уладзіміра на такіх умовах: з кожнага захопленанага імі двара яны бралі ўсіх жанчын і яшчэ грыўну срэбра. Жанчыны тады былі галоўным таварам на рынках.

Так, у 980 годзе мужчынская лінія полацкай княжацкай дынастыі была высечана пад корань, а старажытная сталіца полацкіх крывічоў, названая пад 862 год у ле тапісе разам з Кіе вам і Ноўгарадам, ператварылася ў суцэльнае папялішча.

Аднаўленне горада пачалося ў хуткім часе. Паказальна, што ў адбудававым Полацку нават дзяцінец перанеслі на новае месца — з Палоты на ўзгорак над Дзвіной. Рагне дзе было накіравана адрадыць дынастыю полацкіх князёў, але пра тое не магла яна ведаць і думаць, калі яе, малое зусім дзяўчо, везлі з Полацка ў Кіеў.

Паражэнне Рагвалода выклікала і паражэнне Яраполка. Са згоды Уладзіміра яго здрадніцкі забілі варагі. Зноў усталявалася аднаўладдзе. Забягаючы наперад, скажам, што працягвалася яно дваццаць сем гадоў. Вялікі гэта тэрмін ці малы, каб утварыць моцную дзяржаву? Дваццаць сем гадоў — гэта актыўнае жыццё аднаго пакалення. Каб уявіць сабе магчымасці, прыгадаем, што зроблена на нашых вачах з 1958 года па 1985-ы. Здаецца, шмат чаго нарабілі, а ўсё ж не столькі, колькі хацелася. Тым больш пры Уладзіміру, калі паміж намаганнямі князя і жыццём народа не было сувязі.

Уладзімір змясціў Рагнеду паблізу горада, у вёсачцы, якая пазней атрымала назву Прадславіна — па імені яе дачкі. У навакольных вёсачках жылі і іншыя жонкі князя — было іх шэсць ці сем. Як сведчыць летапісец, Уладзімір трымаў яшчэ некалькі гарэмаў у восем сотняў наложніц, відаць, каб весяліцца разам з дружнай.

Спраў у князя хапала, у Кіеве ён жыў мала, Рагнеду наведваў выпадкамі. За сем гадоў яна нарадыла пяцёра дзетак; гадуючы іх, пасталела і паціху ў душы яе выпявала жаданне зняць з сябе кляймо палону, адпомсціць за ганьбу. Матыў помсты, пададзены ў летапісе і ахвотна падхоплены многімі даследчыкамі,— князь разлюбіў Рагнеду, ёй рухала крыўда і рэўнасць пакінутай каханкі і жонкі — наўмысна абмежаваны, у ім больш злосці, чым гонару. Каб кахаць, трэба адчуваць сябе свабодным, а вось чаго Рагнедзе не ставала, дык гэта свабоды. У адрозненне ад іншых жонак Уладзіміра яна мела высокае паходжанне, памятала пра свой княжацкі род, пра гісторыю Полаччыны, дзе была князёўнай. Пагадзіцца з тым, што яе бацька, князь Рагвалод, і браты, наступнікі бацькі на полацкім пасадзе, павінны былі загінуць,

каб улада цалкам належала Уладзіміру, Рагнеда не магла.

Распачаўшы змаганне з братам за наўгародскую незалежнасць, Уладзімір, як толькі заняў братава месца, сам жа зноў прымусіў Ноўгарад да пакоры і падпарадкавання Кіеву. Пашырэнне дзяржавы за лік земляў Полацка было карысным кіеўскаму баярству, як і наўгародцам, але ж Полацкае княства таксама з'яўлялася дзяржаваўтваральнікам на землях крывічоў і дрыгавічоў.

Як найбольш пакрыўджаная асоба Рагнеда не мусіла змірыцца, каб цярпліва зносіць да канца свайго ве ку пякучую пакуту памяці. Пэўныя заслугі Уладзіміра перад Руссю, што пералічваюць гісторыкі, мала чаго каштавалі для былой полацкай князеўны, якую такая дзяржаўная палітыка пазбавіла ўсіх родных і нагул радзімы. Усё гэта зліталася ў сэрцы Рагнеды, і ў адну ноч, калі Уладзімір прыехаў у наведкі, яна ўзняла нож.

Па адных звестках, князь выпадкова прачнуўся, па другіх — нож слізгануў па рабрыне; а можа Уладзімір і не спаў, прадчуваючы замах, але як бы там ні было ён застаўся жывы. Разтошаны князь загадаў жонцы па святочнаму адзецца і ўзяў меч. На лямант прачнуўся сямігадовы сын Рагнеды, Ізяслаў, і стаў на абарону маці з такімі словамі: «Забі спачатку мяне, тата!». Секчы жонку пры сыне Уладзімір не адважыўся, а праз колькі дзён Рагнедзе абвясцілі, што яна больш ніколі не ўбачыць сваіх дзетак, апроч Ізяслава, разам з якім ссылаецца на жыхарства ў глухмень да вытокаў Свіслачы. Так у 987 годзе Рагнеда з'явілася ў Заслаўі. Тады гэта было невялічкае паселішча пасярод балотаў; у трыццаці вярстах знаходзіўся можа крыху большы Менск.

І вось маладая жанчына, былая кіеўская княгіня, з сынам распачынае новае жыццё на палачанска-дрыгавіцкім памежжы. Тут яны пражылі год у няведанні далейшага лёсу. Што будзе з імі, чым заняты іхні муж і бацька, што рыхтуе для іх заўжды напружаная княжацкая думка — заставалася толькі гадаць.

Уладзімір жа тым часам рыхта ваўся да шлюбу з прынцэсай Ганнай, сястрой візантыйскага імператара Васіля II. Можна мовіць, што ён прымусіў Васіля аддаць за яго сястру: той, па сутнасці, не меў выбару, бо трапіў у вельмі складанае становішча. Менавіта ў гэтыя гады ў Візантыі пачалося паўстанне Варды Скліра і Варды Факі (апошні нават быў абвешчаны імператарам). Атрады паўстанцаў захапілі вялізную тэрыторыю, рухаліся на Канстанцінопаль. Васіль, законны імператар, шукаў паратунку. Уладзімір пагадзіўся паслаць у Візантыю шасцітысячнае войска, сабраное з вояў усіх племянных саюзаў, падначале ных Кіеву. Васіль аплочваў гэтую дапамогу прынцэсай. Аддаючы сястру за варвара, ён парушаў імперскія законы. Затое дынастычны шлюб з візантыйскім пануючым домам уроўніваў Кіеў з еўрапейскімі дзяржавамі, у першую чаргу з Германскай імперыяй, дзе рэгентам пры малалетнім імператары Аттоне III была родная сястра Ганны. Прынцэса, якую аддавалі за Уладзіміра, мусіла патрабаваць ад яго хрышчэння, няхай асабістага. Князь таксама адчуваў неабходнасць хрысціянізацыі, бо ўсе сусе днія еўрапейскія дзяржавы — Балгарыя, Чэхія, Маравія, Польшча — прынялі хрышчэнне раней. Да таго ж Кіеў ужо меў вопыт:

хрысцілася бабка Уладзіміра, княгіня Вольга, і нават пабудавала царкву, абрала сабе імя Алена, хрысціліся некаторыя з кіеўскіх баяр і дружыннікаў. Крочачы да той высокай ступені цывілізацыі, на якой стаяла Візантыя, Уладзімір зрабіў яшчэ дзве справы. Па-першае, пакарыў Корсунь (Херсанес), якая схілялася на бок паўстанцаў Варды Факі, і пакінуў яе пад сваім началом. Па-другое, каб з чыстай душой сустрэць хрысціянскую прынцэсу, пазбавіўся ад гарэмаў і жонак. Восем сотняў наложніц проста развезлі па дамах, адкуль не калі іх забралі для княжых уцехаў. З жонкамі таксама не мудравалі — дзяцей пакінулі пры Уладзіміры, а іхніх матак аддалі замуж за дружыннікаў князя. Дзякуючы гэтаму беспрэцэдэнтнаму ўчынку, Уладзімір застаўся як бы халасцяком.

З Ганнай прыбылі грэчаскія біску-пы, нехта з іх хрысціў Уладзіміра і абвянчаў маладых. Наступным крокам стала хрышчэнне Кіева, узгодненае, зразумела, з кіе ўскім баярствам і дружынай, якія падавалі прыклад простаму народу і мячамі забяспечвалі маўклінасць натоўпу.

Засталася толькі разабрацца з Рагнедай, што ў адрозненне ад іншых жонак была княгіняй па паходжанні і якую шлюб былога мужа вызваляў ад усіх абавязкаў і пакоры. Тут Уладзімір, відаць, з парады адукаваных, вопытных грэкаў скарыстаў візантыйскую практыку. У Заслаўе накіраваўся з войскам хуткі на расправу Дабрыня. На грудзях у яго ўжо вісеў залаты крыжык, і ён, трэба думаць, мог нешта ведаць пра Хрыста. Па меншай меры, чуў пра заповедзі, пададзеныя праз евангелістаў: «Не забі!», «Не падмані!», «Не зрабі чалавеку таго, чаго не жадаеш сабе!». Узначаленая гэтым неафітам хрысціянская місія, у складзе якой былі грэчаскія ці балгарскія святары, з'явілася ў Заслаўі.

Хутка зрубілі малельню, асвяцілі яе, паставілі абраз, запалілі лампадку. Не шматлікае жыхарства пад пагрозай ужыцця зброі залезла ў Свіслач і выйшла на бераг у мокрых споднях і кашулях ужо хрысціянамі. Рагнеду пастрыглі, што было безумоўным здзекам, абвясцілі манашкай і назвалі Анастасіяй. Па колькі чарніца павінна дбаць толькі пра Хрыста, у яе аднялі сына, пасля чаго замкнулі ў келлі, а Ізяслава павезлі ў Полацк. Адзінаццаць гадоў яна пражыла манашкай. Без дзяцей, без будучыні, без вартай справы, толькі з успамінамі, з думкамі, ад якіх і звар'яецца лёгка.

Меркаванні, што Рагне да адбыла з Ізяславам у Полацк, цалкам пазбаўлены падстаў. Гэта не болын чым сучаснае жаданне перамясціць трагічную гераіню з глухмені ў цэнтр падзей. Ізяслаў ехаў у Полацк як сын Уладзіміра. Рагнеда ж, названая Анастасіяй, знікла з людскага жыцця. Уладзімір і не мусіў вяртаць Рагнеду ў Полацк, бо тое, што было далучана да Кіеўскай Русі сілай, не магло быць падаравана былой жонцы, якая з'яўлялася прамой наступніцай Рагвалода.

У Заслаўі мелася два месцы, дзе магла жыць Рагнеда. Гэта — Гарадзішча і так званы Замачак. Апошні будаваўся пры Уладзіміру як прыстанак, кажучы сённяшнімі словамі, вайсковага гарнізона. Заслаўе стаяла на памежжы з Літвой, землі якой пачыналіся за Маладзечнам. Гарадзішча ўзнікла тут яшчэ даўней.

Яно служыла сховішчам для гараджан у выпадку небяспекі. Старажытная назва Заслаўя не захавалася. Калі Рагнеду трымалі ў Замачку, дык, можна мовіць, што яна была паланянкай. Але і жыццё па-за Замачкам, у горадзе, наўрад ці давала большую самастойнасць. Народ, магчыма, ставіўся да Рагнеды жаласліва, аднак гэта былі іншыя людзі — дрыгавічы, для якіх полацкая князёўна такая ж чужынка, як і кіеўскія дружыннікі ў Замачку.

Апошнія дзесяць гадоў жыцця прайшлі для Рагнеды ў адзіноце. Жахліва робіцца на душы, калі ўявіць, што ў смутку і жалі правяла яна некалькі тысяч вечароў. Так жы-вучы, дачакалася Рагнеда тысячнага года, пад канец якога адзначылі летапісы яе сме рць. Пе ршыне ц Рагне ды Ізяслаў, князь полацкі, перажыў маці на некалькі месяцаў. Ен памёр на дваццаць першым годзе жыцця пры надта загадкавых акалічнасцях. Наогул, гэты амаль адначасны скон маці і сына падштурхоўвае ўбачыць за ім таямніцу. Век быў жорсткі, і смерць лічылася найлепшым вырашэннем няпростых праблем. Забі чалавека — і ён ужо нічым і нікому не зашкодзіць. Магчыма, Ізяслаў хацеў вызваліць маці з Заслаўя, забраць у Полацк, што ідэалагічна ўзмацніла б полацкую палітыку на ад'яднанне ад Кіева. Каб такое не надарылася, Рагне ду і Ізяслава маглі атруціць. Меліся і другія падставы, пра якія будзе згадана ніжэй.

Рагнеда мусіла жадаць смерці — гэта абяцала ёй палёжку, вызваленне ад пакут. Згвалчаная, пазбаўленая дзяцей, прымусам ахрышчаная, закінутая ў глухі кут, аддаленая ад княжага полацкага двара, адзінокая — на што мела яна спадзявацца, якія промні азаралі ёй прышласць? У мінулым — забойствы бацькоў, братоў, кроў, гвалт, гады кіеўскага палону, наперадзе — непазбаўны сум адзіноты. Нават калі яе атруцілі, яна магла толькі падзякаваць сваім забойцам.

Па смерці Ізяслава засталіся два сыны — Усяслаў і Брачыслаў. Паколькі яны былі малалеткі і ніякай небяспекай Уладзіміру не пагражалі, ён пакінуў іх у Полацку. Полацкім князем па старшынству стаў Усяслаў, але праз два гады ён памёр, і на княжае месца сеў Брачыслаў, яшчэ пад- летах. Смерць бацькі цалкам пазбаўляла яго правоў на кіеўскі пасада, а вялікага князя мог заступіць толькі старэйшы сын. Першынцам жа Уладзіміра быў сын ад варажкі Вышаслаў. Князь паставіў яго сваім наме снікам у Ноўгарадзе, але Вышаслаў неўзабаве сканаў, і старэйшым застаўся Ізяслаў. Нечаканая і загадкавая смерць апошняга адкрывала шлях на вялікакняжацкі пасада Яраславу (другому сыну Рагнеды, наўгародскаму князю) і Святаполку (князю ў Тураве). Бацькам Святаполка мог быць і забіты Уладзімірам Яраполк, бо адразу па забойстве брата Уладзімір прымусіў яго жонку жыць з сабой. Але лічылася, што бацька — Уладзімір.

Пэўна, не адну бяссонную ноч ламаў Святаполк галаву, гадаючы, чый ён усё ж такі сын. Нянавісць яго да Уладзіміра грунтавалася на важкіх падставах: калі продкам Святаполка быў Яраполк, дык Уладзімір, як забойца, пазбавіў яго не толькі бацькі, але і законнага, асвячонага звычаем права наступніцтва. Пасаджаны на княжанне ў маламоцным Тураве, ён не мог пагадзіцца з такой крыўдай і чакаў свайго часу. Нянавісць да бацькі (ці да забойцы сапраўднага бацькі) не дазваляла яму стаць прыхільнікам палітычных рэформаў Уладзіміра,

у першую чаргу гэта тычылася хрышчэння. Тут ён меў багата аднадумцаў. Тураў на той час з'яўляўся дрыгавіцкай сталіцай, падпа радкаванне дрыгавічоў Кіеву адбылося ў нядаўняй прошласці: князь Тур загінуў, абараняючы горад ад войска, якое Уладзімір прыслаў з мэтай хрысціянізацыі. Адпор тураўцаў змене рэлігіі быў адчайным, і горад літаральна патапілі ў крыві. Гэтая драматычная падзея засведчана ў народных паданнях пра крывавыя камяні, што прыплылі па вадзе з Кіева. Тым болып тут меліся сілы, якія жадалі вяртання дзе даўскай ве ры. Выразнікам такіх настрояў стаў Святаполк. Паказальна, што ў той час, калі Уладзімір агнём і мячом укараняў праваслаўную веру, пад-рослы Святаполк пасля жаніцьбы на дачцы польскага караля Баляслава Храбрага дазволіў у Тураве каталіцкае біскупства. Т ут пабудавалі пе ршую на Бе ларусі каталіцкую малельню. Шмат ці мала меў біскуп Рэйнбарн адэптаў з мясцовага жыхарства — ніхто не ведае, але само існаванне малельні неабвержны факт. Гэта быў відавочны выклік Уладзіміру, і ў 1013 годзе кіеўскі князь арыштаваў сына (ці пасынка) разам з жонкай і біскупам і пратрымаў у каморы, пакуль Баляслаў не пайшоў паходам на Кіеў. Сам Святаполк трымаўся дзедзюўскіх вераванняў, за што пазнейшыя манахі-ле тапісцы адпомсцілі яму мянушкай Акаянны.

Як бачна, для Брачыслава палітычнае выйсце за межы Полацкай зямлі, пераход у Кіеў былі цалкам немагчымымі; акалічнасці зрабілі яго пераемнікам палітыкі прадзеда Рагвалода і заветаў сваёй бабкі Рагнеды, якую ён, хутчэй за ўсё, ніколі не бачыў. Да таго ж ў адрозненне ад іншых сыноў і ўнукаў Уладзіміра ён сядзеў на вотчыне бацькі і прадзеда. І таксама чакаў зручнага моманту, каб аднавіць самастойнае жыццё Полаччыны. Такім момантам мелася стаць для яго смерць Уладзіміра. Тут дарэчы будзе прыве сці не вялікую вытрымку з твора «Памяць і пахвала рускаму князю Уладзіміру», які напісаў у XI стагоддзі манах Іакаў:

«...Князь Уладзімір, пакідаючы гэты свет, маліўся так: «Гасподзь, Божа мой! Раней я не прызнаваў цябе, Бога, але ты злітаваўся нада мной і святым хрышчэннем прасвятліў мяне, і я прыняў цябе, Бог усіх, святы творца ўсяго свету, айцец нашага госпада Ісуса Хрыста. Слава табе з сынам і святым духам! Уладыка Бог, не ўспамінай пра мой грэх: я не прызнаў цябе ў язычніцтве, зараз жа я прызнаю цябе і толькі на цябе гляджу. Гасподзь мой Бог, пашкадуй мяне, калі ты захочаш пакараць мяне за мае грахі, дык пакарай мяне, Божа, сам, а д'яблам мяне не аддавай...». І гэтак звяртаючыся і молячыся Богу, ён аддаў сваю душу божым анёлам і сканаў...

Пасля святога хрышчэння блажэнны князь Уладзімір пражыў 28 гадоў. На другі год пасля хрышчэння ён хадзіў паходам да дняпроўскіх парогаў, на трэці год — узяў горад Корсунь, на чацвёрты год — залажыў горад Пераяслаўль, на дзевяты год — блажэнны і хрысталубівы князь Ула- дзімір пастанавіў даваць царкве дзiesiąтую частку ад сваёй маёмасці...

Хрысціўся ж князь Уладзімір на дзiesiąты год пасля забойства брата свайго Яраполка — каяўся і аплакваў блажэнны князь Уладзімір усё тое, што ён нарабіў у язычніцтве, не ведаючы Бога. Зведаўшы ж сапраўднага Бога, творцу неба і зямлі, ён пакаяўся ва ўсім і адмовіўся ад д'ябла і ад усяго служэння яму і

паслужыў Богу сваімі добрымі справамі і ялмужынай. Сканаў ён з мірам у 1115 годзе месяца ліпеня ў 15 дзень у імя нашага госпада Ісуса Хрыста, яму ж з айцом слава і яго дзяржава».

Не паспелі князя пахаваць, як пачаліся міжусобицы і паўстанні. Напачатку выбухнула антыхрысціянскае паўстанне ў Ноўгарадзе. Яраслаў загасіў яго, прызваўшы варагаў. Потым, калі настала патрэба біцца за Кіеў са Святаполкам, Яраслаў прасіў наўгародцаў дараваць яму. З дапамогай тых жа самых варагаў ён забіў родных братоў Барыса, Святаслава, Глеба, якія выступалі супраць аднаўладдзя і «новай» веры. У 1019 годзе Яраслаў канчаткова перамог Святаполка, непадуладнымі яму засталіся толькі Полацкая зямля і Тмутаракань (Тамань), у якой княжыў яго брат Мсціслаў.

За час міжусобнай барацьбы паміж Яраславам і Святаполкам полацкі князь Брачыслаў назапасіў сілы і ў 1021 годзе выканаў нарэінце сваю галоўную справу, што адзначана за ім у гісторыі. Летам таго года Брачыслаў здзейсніў добра падрыхтаваны паход на Ноўгарад. Палачанам пашчасціла. Яны захапілі Ноўгарад, часткова разбурылі яго, Брачыслаў пакінуў там намеснікаў, а вялікі палон «з мужы знатны» і багатыя лupy павёз у Полацк. Яраслаў, якому хутка данеслі пра напад, кінуўся наўздагон і нагнаў Брачыслава на рацэ Судамір. Тут паміж дзядзькам і пляменнікам здарылася бітва, якую Брачыслаў не здолеў выіграць. Ён кінуў палон і здабычу і ўцёк у Полацк. Але Яраслаў, хоць і быў жорсткі па характару, вырашыў за лепшае скончыць канфлікт мірам, супакоіць полацкае баярства пэўным абшарам. Брачыславу ён аддаў гарады Усвят і Віцебск пры той, праўда, умове, што пляменнік будзе з ім «заеднн». Гэтае тэрытарыяльнае прырашчэнне сапраўды ўтаймавала ўнука Рагнеды, і ён разам з Яраславам удзельнічаў у паходах на яцвягаў і на Літву, бітва з якой адбылася «на палях слоніmsкіх».

Іншых звестак пра Брачыслава летапісы не захавалі. Што не скажаш пра яго бацьку, Ізяслава, якому невядомы летапісец прысвяціў такі панегірычны абзац: «Бысть же сий князь тих и кроток, и смирен, и милостив, и любя зело и почитая священнический чин иноческнй, и прилежаще прочитанию божественных писаний и отвращаяся от суетных глумлений, и слезен, и умилен, и долготерпелив». Яшчэ пра Ізяслава вядома, а можа і прыдумалі ў Полацкім летапісе, што ён надта шанавуў кнігу. Праўда- няпраўда, а ўсё ж ён першы з усходне славянскіх князёў, за кім адзначана кнігалюбства. За Брачыславам такая духоўная вартасць не адзначана ці яна не збераглася. Але ён, калі не быў «тих, кроток, слезен и долготерпелив», дык набыў каштоўны вопыт княжага палітычнага мыслення, які перадаў у спадчыну свайму сыну — славутаму Усяславу-Чарадзею, сапраўднаму волату беларускай даўніны.

Брачыслаў памёр у 1044 годзе, як раз напярэдадні чарговага паходу Яраслава на літву. Гэты паход варта згадаць, бо ён завяршыўся ўзнікненнем Навагарадка, сённяшняга Наваградка. Будавалі яго на месцы літоўска-дрыгавіцкага паселішча, якое, па сведчанні Нарбута, мела назву Ж о ўн ы (старое н ай ме нне трым алася ва ўжытку гараджан да пачатку ХІХ стагоддзя). Наваградку было вана стаць праз дзвесці гадоў утваральнікам новай дзяржавы

— Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага. На жаль, розум чалавечы недалёка прасякае ў будучыню. Ці мог, скажам, князь Яраслаў, які ў змаганні за кіеўскі пасада забіў трох братоў, а чацвёртага, Усевалада, пажыццёва засадзіў у поруб (так называлася тады турма), думаць, што праз два стагоддзі Кіеў будзе разбураны дашчэнт і на доўгі час ператворыцца ў глухмень, а тая памежная крэпасць, узведзеная на паселішчы Жоўны, набудзе статус сталіцы Вялікага княства. Усё праходзіць і ўсё мяняецца.

Княжанне Усяслава распачалося з будаўніцтва Полацкай Сафіі. Праўда, рэлігійныя пачуцці кіравалі князем менш за ўсё. Рэканструкцыя яго поглядаў, зробленая мноствам даследчыкаў, паказвае, што Усяслаў больш схіляўся да дзе даўскай, язычніцкай ве ры. Аднак у гэты час будаваліся ці ўжо былі пабудаваны Сафія ў Кіеве і Сафія ў Ноўгарадзе — тых цэнтрах, з якімі Полацк сапернічаў. Трое сыноў Яраслава злучыліся ў саюз, нацэлены не ў апошнюю чаргу супраць самастойнасці Полацкага княства. Узвядзеннем прадстаўнічай царквы Усяслаў ставіў Полацк на адзін прыступак з Кіевам і Ноўгарадам і пазбаўляўся ад магчымых ідэалагічных папрокаў. Зразумела, меў значэнне і асабісты гонар князя.

Пашыраючы самастойнасць Полацкага княства, Усяслаў правёў запар тры паходы. У 1065 годзе рушыў на Пскоў, які патрымаў у асадзе, але не ўзяў. Можна, ён і прымусяў бы пскавічоў здацца, але на дапамогу ім прыйшоў з войскам наўгародскі князь Мсціслаў. У бітве на рацэ Чарэсе палачане разбілі наўгародцаў, Мсціслаў уцёк у Кіеў. Наступным годам Усяслаў выправіўся на Ноўгарад і расквітаўся з ім за знішчэнне Полацка ў 980 годзе. Ноўгарад напалову быў спалены, Усяслаў захапіў вялікі палон і зняў з Наўгародскай Сафіі званы. І нарэшце, на пачатку 1067 года ён накіраваўся на Наваградка, адкуль выбіў атрад кіяўлян, падначаліў горад сабе, зрабіўшы яго ася-родкам полацкай каланізацыі на літоўскіх землях.

Такая актыўнасць Усяслава пада-лася вельмі небяспечнай Яраславічам — Ізяславу кіеўскаму, Святаславу чарнігаўскаму і Усеваладу пераяслаўскаму. Іх аб'яднаныя войскі рушылі на Полаччыну, і першай іхняй ахвярай стаў Менск. Усіх менскіх мужчын Яраславічы перабілі, а жанчын, як заўжды, узялі ў палон. Напераймы захопнікам выступіў ад Наваградка Усяслаў, і дзесятага сакавіка адбылася бітва, якая набыла сусветную вядомасць, дзякуючы генію аўтара «Слова пра паход Ігаравы». Вось што ён занатаваў: «На Нямізе снапы сцелюць з галоў, малоцяць цапамі булатнымі, на таку жыццё кладуць, веюць душу ад це ла. Нямігі крываваыя берагі не дабром засеяны, засеяны касцямі рускіх сыноў». Рака Няміга была невялічкая, вытокі яе знаходзіліся недзе ў раёне сучаснай Грушаўкі (раён Менска), так што, можна ме ркаваць, бітва адбылася там, дзе сёння праходзяць вуліцы Мяснікова, Маскоўская, Лібкнехта, Фабрыцыуса. Зараз тут шматпавярховыя дамы, прадпрыемствы, асфальт, а дзевяцьсот гадоў таму белы снег працінала чалавечая кроў, ламаліся дзіды, тупіліся мячы і моцны мароз хутка канчаў тых, каму не пашанцавала адвесці ўдар.

Скупыя звесткі ле тапісаў не дазва-ляюць дакладна ўявіць ход бітвы. Цяжка сказаць, колькі ваяроў было з кожнага боку, якое «крыло» пачынала,

якое наступала ці адыходзіла, хто вылучыўся мужнасцю, колькі тысяч палегла; вядома толькі, што ніхто не выйшаў пераможцам. Усяслаў вярнуўся ў Полацк, а Яраславічы не мелі сілы на пагоню і далейшае рабаванне Полацкай зямлі. Таму плён захопніцкага паходу з'яднаных войскаў рускіх князёў на Полаччыну быў не дужа вялікім.

Праз чатыры месяцы роўна, 10 ліпеня, праціўнікі стрэліся зноў, але на гэты раз ужо для мірнай размовы, ініцыятыва якой зыходзіла ад Усяслава. Сустрэча адбылася каля Оршы. На левым беразе Дняпра стая лі Яраславічы, на правым — Усяслаў. Апошні з двума сынамі пераплыў на лодцы раку. Гарантам яго бяспекі і недакранальнасці было крыжацалаванне, якое прылюдна, пры мностве све дкаў, зрабілі браты Яраславічы. Але як толькі на іх вочы з'явіўся Усяслаў, яны забылі пра сваю клятву, і на полацкага князя, а таксама яго сыноў-падлеткаў былі надзеты кайданы. Потым Яраславічы накіраваліся ў Кіеў, дзе замкнулі сваю здабычу ў поруб. У Полацку сеў князем сын Ізяслава кіеўскага Мсціслаў, раней разбіты палачанамі на Чарэсе.

Седзячы ў порубе, Усяслаў, відаць, добра кляў сябе за даверлінасць. Побач трывалі пакуты малалетнія сыны. Спадзявацца на літасць Ізяслава ён не мог. Па сутнасці, лёс князя і яго сыноў быў прадвырашаны. Усяслаў, пэўна, часцяком узгадваў свайго прадзеда Рагвалода і двух яго сыноў — іх забілі, каб ачысціць полацкі пасад ад полацкай дынастыі. Зараз гісторыя відавочна паўтаралася. Кожную хвіліну Усяслава, яго наступнікаў маглі зарэзаць. Ва ўсялякім выпадку Полацк зноў быў без гаспадара, пазбаўлены ўласных, карэнных князёў. Мог прыгадаць Усяслаў штодзень і паказальны лёс Расціслава Уладзіміравіча, якога па загаду Яраславічаў атруцілі, каб не блытаў ім іхні палітычны расклад. Калі браты не зважалі на роднага дзядзьку, дык тым больш не збіраліся зважаць на траюраднага пляменніка. Яны мелі прыклад, пададзены ім бацькам — вялікім князем Яраславам, які зачыніў у поруб роднага брата Судзіслава, князя пскоўскага. Той адседзеў у турэмнай каморы дваццаць чатыры гады, чвэрць стагоддзя. Якая думка супакойвала душу Судзіслава, дазволіла сцярпець незлічоныя дні пакут, аднятае жыццё? Ці верыў ён у магчымасць помсты, ці маліўся? А мо страціў розум і бясконцыя дні цяклі для яго як адзін нудны дзень уласных памінак? Пае ў — кладзіся на тапчан і адлічвай імгненні. З дня ў дзень, з году ў год. Ці намагаўся ён уцячы? Ці праклінаў жорсткага брата, час свайго нараджэння, старых і новых багоў? Нам гэтага не даведацца. А для Усяслава пакутніцкі лёс Судзіслава быў жывой рэальнасцю. Тое ж чакала і яго.

Аднак Усяславу пашанцавала. Ён быў вязне м крыху болей за год. Вядомае паўстанне кіяўлян супраць Ізяслава прыне сла яму не толькі волю, але і нечаканае ўзвышэнне — Усяслава абралі кіеўскім князем, і пратрымаўся ён на гэтай пасадзе каля васьмі месяцаў. Вясной 1069 года Усяслаў павёў войска насустрач Ізяславу, які рухаўся на Кіеў, узмоцнены палкамі караля Баляслава. За Белгарадам Усяслаў тайна, уначы, уцёк у Полацк. Можна меркаваць, што над ім навісла прамая пагроза забойства. Браты Ізяслава ніяк не маглі прыняць Усяслава за кіеўскага князя. З ім адмовілася лічыцца наўгародскае ве ча,

супраць яго было кіе ўскае баярства. Пры такіх умовах Усяслаў з лёгкасцю мог зноў апынуцца ў порубе, з якога князя выратаваў цуд. У наступныя тры гады ён зведаў выгнанне з Полацка, хаваўся ад помсты Ізяслава ў водзі, хадзіў э важанамі на Ноўгарад, але няўдала, сабраў новую дружыну і нарэшце вярнуў сабе полацкі пасад. У 1076 годзе Усяслаў вытрымаў запар тры паходы Уладзіміра Манамаха, якому дапамагалі наўгародцы і кіяўляне, палавецкія пасілки. Гэты быў першы выпадак выкарыстання стэпчакі для рабунку Полацкай зямлі.

Пасля ўсіх бурлівых падзей Усяслаў кіраваў Полацкім княствам яшчэ тры дзесяцігоддзі, але сцішэў, набыў разуменне, што кіеўскі ўрад не пагодзіцца з узмацненнем Полаччыны і тым больш не з д о л е е с ц я р п е ц ь я е т э р ы т а р ы я л ь н ы х прырашчэнняў за кошт смаленскіх, наўгародскіх ці Тураўскай зямель. З тае нагоды ён і праводзіў засваенне гістарычных літоўскіх земляў.

Пад канец жыцця дачакаўся Усяслаў Любецкага з'езду князёў, які ў 1097 годзе ўзаконіў удзельную церазпалосіцу, прызнаўшы за кожным князем незалежнасць і спадчыннасць яго княства. Як і ўсе добрыя намеры на гэтым свеце, такое рашэнне мір не ўсталявала; хутка грывнуў новы выбух жорсткіх міжусобных войнаў, не засталася ў баку і Полаччына. Але разбурэння свайго княства Усяслаў- Чарадзея усё ж не ўбачыў — ён памёр у 1101 годзе, пражыўшы доўгі век. Княжанне яго працягвалася 57 гадоў. Здаецца, больш ніхто нідзе не трымаў паўстагоддзя княжы пасада.

На дзень скону Усяслава яго сыны, што разам з ім пакутавалі ў кіеўскім порубе, ужо былі сталага веку мужчыны. Самае меншае мелі гадоў па сорок пяць. Аднак самастойнасці да гэтага часу яны не атрымалі. Бацькава месца ў Полацку пераняў Давыд. У Менску княжыў Глеб. У іх ужо раслі свае дзеці, якім патрабаваліся ўласныя ўдзелы. Так што драбленне Полацкага княства набліжалася шпаркай хадой. Найбольш моцнай асобай з Усяславічаў аказаўся менскі князь Глеб. З самага пачатку ён, відаць, не надта лічыўся з полацкім Давыдам, бо ўжо ў 1104 годзе Давыд з кіяўлянамі хадзіў ваяваць Менск. Перамог Глеб, што дазволіла яму прылучыць да Менска неблагі кавалак — Друцк, Копысь, Оршу. У 1116 годзе Глеб адчуў сілу напасці на Слуцк, які лічыўся кіеўскім уладаннем. Гэтага яму не даравалі, Уладзімір Манамах адпомсціў бязлітасным разбурэннем Менска, Глеба ж кінулі ў той самы поруб, дзе некалі ён сядзеў з Усяславам. Аднак у адрозненне ад бацькі народнае паўстанне яго не вызваліла. Не меў ён такой вядомасці, ды і трымалася, трэба думаць, горкая памяць, што пасля ўцёку Усяслава з-пад Белгараду ўсіх ягоных кіеўскіх прыхільнікаў жорстка пакаралі — семдзсят чалавек забілі, многім выпалілі вочы. Таму ніхто за Глеба не заступіўся, у порубе ён і сканаў.

Раз'ядноўчыя намаганні Усяславічаў, іх нежаданне жыць у «згодзе» і выконваць загады кіе ўскіх князёў, адмова ў 1127 годзе ісці ў агульнарускі паход на полаўцаў выклікалі знішчальны наступ на Полаччыну Мсціслава кіеўскага, сына Манамаха. Праз год ён даўмеўся вырашыць справу кардынальна. На Полацкае княства Мсціслаў кінуў аб'яднаныя сілы кіеўскіх, пераяслаўскіх, чарнігаўскіх зямель. Гэта была маштабная, спраўна

падрыхтаваная акупацыя. Усіх князёў полацкай дынастыі, сыноў і ўнукаў Усяслава — Давыда, Расціслава, Георгія-Святаслава, Івана і Васіля Барысавічаў — разам з жонкамі і дзецьмі арыштавалі, выслалі ў Канстанцінопаль, дзе швагер Мсціслава, імператар Іаан, накіраваў іх у войска, якое білася з арабамі. Таму, хоць і не па ўласнай волі, беларускія князі ператварыліся ў крыжакоў. Незадоўга перад тым адбыўся першы крыжовы паход еўрапейскага рыцарства, былі створаны ордэны гаспітальераў і храмоўнікаў. Праз семдзесят гадоў удзельнікі чацвёртага крыжовага паходу ўжо пойдучь не на Іерусалім, а на Канстанцінопаль, які разрабуюць у 1204 годзе, але пакуль што Усяславічы змагаліся супраць сарацынаў. Толькі праз адзінаццаць гадоў з гэтай небяспечнай ссылкі вярнуліся Васіль і Іван, астатнія прадстаўнікі дынастыі загінулі ў бітвах.

Хоць Мсціслаў арыштаваў князёў і нарабіў шмат шкоды, але сваёй мэты не дасягнуў, бо такі не ўсе полацкія князі трапілі ў пастаўленую ім пастку. Васілька, адзін з сыноў Георгія-Святаслава, пераказаў бяду недзе ў Літве, і ў 1132 годзе полацкае веча абрала яго князем замест Мсціслава, стаўленіка Святаполка. Праз дзесяць гадоў Васілька ці памёр, ці загінуў, і княжыць стаў Васіль-Рагвалод, той самы, што зведваў візантыйскі палон і бітвы з сарацынамі.

Немагчыма засяродзіцца на асобе гэтага і іншых тагачасных князёў на Беларусі. Калі пра жыццё Васіля яшчэ сёе-тое можна ўявіць, напрыклад, што ён пабачыў багата краін і людзей, старажытных гарадоў, добра засвоіў грэчаскую мову, неаднойчы, відаць, слухаў спевы ў царградскай Сафіі, паглядзеў на вялізную імперыю і «кухню» яе палітыкі, дык пра другіх не ўдаецца стварыць нават такі павярхоўны аповяд. Летапісныя звесткі настолькі бедныя, што з іх нічога не вылучыш, апроч княжага прыходу на пасад і ўдзелу ў бітвах. Дзесяткі князёў з'яўляюцца і хутка знікаюць, ставіць іх і здымае веча, па яго жаданню яны пераходзяць з горада ў горад. Сілы няма, згуртаванасці таксама, мысленне, кажучы нашай мовай, індывідуялістычнае, над князямі пануе дух ваяўнічасці, зайздрасці і невялікай удачы. За княжацкай мітуснёй і таўкатнёй ня цяжка ўбачыць разгубленасць простага гараджаніна, які шукае і не знаходзіць асобы, здольнай забяспечыць спакой і парадак. Нездарма аўтар «Слова пра паход Ігаравы» заклікаў князёў да еднасці, падаючы за ўзор дзяржаўнага кіравання і княжай асобы такіх волатаў мінулага, як кіеўскі князь Уладзімір і полацкі князь Усяслаў-Чарадзеі.

Сярод Рагвалодавых унукаў у XII стагоддзі вылучаецца пашая першая асветніца Ефрасіння Полацкая. Унучка Усяслава, яна пераняла ад дзеда вялікі духоўны запал. Прычыны, з якіх княжэўна пайшла ў манастыр, застаюцца невядомымі. Магчыма, гэта здарылася тады, калі бацьку і маці вывезлі ў Візантыю. Праўда, выпадак, як на той час, беспрэцэдэнтным не назавеш — ігуменняй манастыра, дзе прыняла пострыг Ефрасіння, была яе родная цётка. Сям'я, у якой Ефрасіння ўзрасла, глыбокай рэлігійнасцю не вызначалася. Дастаткова прыгадаць, што яе бацька больш вядомы сваім язычніцкім імем Святаслаў, чым хрысціянскім Георгій. Тое ж можна сказаць пра брата Святаслава, заснавальніка Барысава, князя Барыса, які не менш вядомы пад

язычніцкім імем Рагвалод. Не захавалася ў памяці народа хрысціянскае імя самога Усяслава, хоць яно, безумоўна, было нададзена князю пры хрышчэн. Прыроджаная духоўнасць Прадславы (так звалі Ефрасінню ў людскім жыцці) магла знайсці праяву толькі на ніве рэлігійна-асветніцкай дзейнасці. Пачатак свайго манаскага жыцця Ефрасіння правяла ў келлі Сафійскага сабора, дзе займалася перапіскай царкоўных кніг. Гэтая праца патрабавала не толькі веры і цярдлівасці, абавязковай умовай лічыліся пэўныя мастацкія здольнасці, бо перапісваліся творы ўставам, калі кожная літара па сутнасці вымалёўвалася. З ініцыятывы і фундацыі Ефрасінні была пабудавана царква Спаса — унікальны помнік мураванага дойдства Беларусі. На хорах яе знаходзіліся невялічкія келлі — галубніцы; паводле падання, яны служылі прытулкам для Ефрасінні і яе сястры. Мяркуецца, што там манашка пісала полацкі летапіс.

Відаць, слова Ефрасінні было ўплывовае, а сіла веры і вядомасць спакусілі нямала полацкіх дзяўчат пайсці яе шляхам. Пра адзін з такіх выпадкаў апавядаецца ў «Жыцці» Ефрасінні (дарэчы, гутарка ідзе пра яе сястру). Гэты ўрывак варта працытаваць: «Тогда посла ко отцу своему, глаголюгн: «Пустн ко мне сестру Городиславу, да научится грамоте». Он же посла к ней. Еуфросиния же со прилежанием учаше о спасенни души, а она с прилежанием учаешь и приимаше, яко нива плодовита, умякчивши сердце свое. И глаголаше: «Господь бог устроит ми на спасение души моей, и твоими, госпоже, святыми молитвами!» И се ей рекши, преподобная Еуфросиния, введши ее в церковцю, и повеле ей ерееви огласивши, облещи в черные ризы, и нарече имя ей Еудоксия.

И по малых днех присла отец к ней: «И уже сестру свою Городиславу пусти ко мне». Она же рече: «Еще не изуче всей грамоте». И уведа отца ее, яко утаившися его, остриже ее. И узьярився на преподобную Еуфросинию, сердцем горя. И прнеха к монастырю, глаголя: «Чадо мое милое, что се сотворила? Приложи сетование к сетованию души моей, и печаль к печали»... Любезно держа Еудоксию рече: «Чадо мое, не се ли я вас родих? Или на се ли вас я милостиво возрастил? Ужели вам брак уготовах уже чертоги брачныя, убранства ваши на сетованию положих себе? Чадо мое милое! Что ми воздасте в радости место горкия печали, наполниста сердце мое».

И вси бояре его, слышавшие жалость князя своего, и плакахуся-горко о напрасней печали князя их.

Блаженная же Еуфросиния отвешаваше отцу своему: «Что ради печалуешся нами? Имаем бо печалника и помощника едниого Бога».

Апроч роднай сястры спадобіла Ефрасіння прыняць пострыг і дваюрадную сястру Звяніславу, якая аддала ў скарбніцу манастыра свой багаты пасаг. Так што князёўны добра даліся ў знакі бацькам. Тыя моцна «ярыліся» і плакалі, ды волю сваіх зацятых, упартых дачок так і не адо- ле лі.

На фрэсках царквы Спаса ў Полацку збераглася выява Ефрасінні. Позірк асветніцы скіраваны ў далячынь, у тую прышласць, пра якую яна марыла, пачынаючы нашу кніжную традыцыю, ствараючы падмурак культуры. У 30-ыя

гады нашага стагоддзя вульгарны атэізм не мог дараваць першай беларускай асветніцы, што яна была кананізавана праваслаўнай царквой і яе імя адкрывае рад беларускіх святых. Людзі, у культ урных адносінах не вартыя і пазногця Ефрасінні, пастараліся зрабіць усё, каб на дзесяцігоддзі яе імя было выкрэслена з культурнага ўжытку. Такая дбайнасць пра «матэрыялістычнае мысленне» адпаведна адбілася на выхаванні гістарычнай няўдзячнасці і ваяўнічай непашаны да скарбаў, створаных нашымі продкамі. Тое, што не зруйнавалі войны, руйнавалася дзеячамі вульгарнага атэізму. Калі сёння шмат хто ў рэспубліцы не ведае імя пачынальніцы асве ты на Беларусі, дык гэта вялікая крыўда для нашай годнасці. Ефрасіння Полацкая адкрывае шэраг постацей, якія ўпрыгожваюць нашу гісторыю, даюць узор шчырай, бескарыснай любові да Айчыны, да ведаў, да чалавека. Такія людзі заўсёды застаюцца сучаснымі, бо яны вырашалі не момантавыя патрэбы, а клапаціліся пра выхаванне душы і духоўнасці. Можна ганарыцца, што ў крывавае, бязлітаснае XII стагоддзе, калі князі забівалі адзін аднаго, выпальвалі адзін аднаму вочы, атручвалі, вынішчалі суседзяў, гандлявалі жанчынамі, лютавалі над сваімі і братамі з полаўцамі, пладзілі сірот, залівалі зямлю крывёй, у гэты дзікі час страты сумлення Полацкая зямля ўздавала такую велічную асобу, як Ефрасіння.

Пад канец жыцця Ефрасіння Полацкая выправілася ў паломніцтва да гроба гасподня ў Іерусалім. Было гэта ў 1172 годзе. Суправаджалі яе брат Давыд і дваюрадняя сястра Еўпраксія (Звяніслава). У кветні наступнага года Ефрасіння сканала ў Багародзічным манастыры, можа, з адчуваннем ціхай радасці, што

памірае бліз месца, дзе ўзнёсся Хрыстос, а можа, смуткуючы па родным Полацку, Палоце, Дзвіне, па палях, над якімі ў блакітных нябёсах пачалі спяваць жаўрукі. У 1187 годзе, калі Іерусалім быў захоплены егіпецкім султанам Салах-ад-дзінам, рускія манахі, пакідаючы Палесціну, забралі мошчы Ефрасінні ў Кіеўскія Пячоры, а на пачатку нашага стагоддзя іх перавезлі ў Полацк у царкву Спаса. Так нарэшце скончылася паломніцтва.

З імем Ефрасінні звязаны крыж, зроблены па яе заказу ў 1161 годзе полацкім майстрам Лазарам Богшам. Крыж паўмятровы, з кіпарысавага дрэва, абодва бокі яго абкладзены залатымі пласцінамі, аздобленымі перагародчатымі эмалямі з выявамі Хрыста, Іаана Прадцечы, Маці Боскай, апосталаў Пятра і Паўла, архангелаў Гаўрыіла і Міхаіла. Унізе крыжа — выявы святых Ефрасінні, Сафіі і Георгія. Пад залатымі пласцінамі (у «цэле» крыжа) захаваны першазначныя хрысці-янскія рэліквіі — кроў Хрыста, што засталася на распяцці, частка ад каменнай труны Багародзіцы, кавалачак ад камяня з труны Ісуса, мошчы св. Стэфана I, св. Панцеляймона, кроў св. Дзмітрыя. Вось гэтыя рэліквіі надавалі крыжу, па разуменні веруючых, тую цудаздзейную, дараваную Богам сілу, якая прыводзіла да яго з малітвай і просьбамі сотні тысяч людзей.

Крыж Ефрасінні не толькі ўнікальны твор ювелірнага мастацтва, ён мае і поўную прыгод гісторыю. Пад час войнаў Полацка са Смаленскам смаляне вывезлі яго да сябе, адтуль ён трапіў у Маскву. У гады Лівонскай вайны Іван Грозны, ідучы паходам на Полацк, даў абяцанне, што калі адолее Полацк, дык

пакладзе крыж на яго спрадвечнае месца ў царкве Спаса. Маскоўскае войска ўзяло горад штурмам, Грозны стрымаў слова — крыж вярнуўся туды, дзе быў пры жыцці Ефрасінні. Недзе на пачатку 20-ых гадоў нашага стагоддзя крыж як нацыянальны скарб аднялі ў царквы, і ён апынуўся сярод экспанатаў царкоўна-археалагічнага музея (тады знаходзіўся ў тым прыгожым будынку, што стаіць зараз побач з Домам афіцэраў у Менску). Гэта не перашкодзіла павазе да крыжа сярод веруючых, яны сталі хадзіць у музей, як у царкву. З той прычыны яго перавезлі ў Магілёўскі краязнаўчы музей, дзе ўзялі пад шкло. Але і такая мера не паменшыла крыжу папулярнасці. Тады яго схавалі ў сутарэннях магілёўскага банка. І ужо адсюль ён у гады вайны ці яшчэ да яе таямнічым чынам знік. Есць звесткі, што крыж нібыта знаходзіцца ў Амерыцы ў прыватнай калекцыі. Ці вернецца гэты мастацкі скарб на радзіму — пакуль што ніхто не ведае, застаецца пра гэта марыць.

...У тым самым годзе, калі пяцёра полацкіх князёў пад наглядам кіеўскіх дружыннікаў плылі цераз Чорнае мора ў Візантыю, у Тураве нарадзіўся ўсходне славянскі красамоўца Кірыла Тураўскі. Зразумела, такое імя ён атрымаў, прымаючы пострыг, у дзяцінстве яго звалі інакш, але як — звестак не захавалася. Бацькам Кірылы быў мясцовы баярын, блізкі да княжага двара, дзе юнак і атрымаў шырокую адукацыю ад грэчаскіх святароў і кніжнікаў, якія прыехалі ў Тураў з Візантыі разам з жонкай князя. Кірыла рана пайшоў у манастыр, але манаскае жыццё не задаволіла яго. Ён прысвяціў сябе аскезе, зачыніўся ў вежы, дзе трымаў уласную бібліятэку і працаваў. З цягам часу Кірыла адышоў ад аскезы, пачаў падтрымоўваць тураўскага князя Юрыя Яраславіча, і з пратэкцыі апошняга кіеўскі мітрапаліт пасвяціў яго ў тураўскія біскупы.

Кірыла набыў шырокую вядомасць як красамоўца. Яго казанні ўвайшлі ў скарбніцу старажытнай літаратуры, выхоўвалі чытача на працягу сямі стагоддзяў. Засталася літаратурная спадчына пісьменніка. Тут мэтазгодна прывесці ўрывак з ягонай «Прытчы аб чалавечай душы і целе», каб чытач атрымаў уяўленне аб творчых вартасцях нашага вялікага земляка, аднаго з пачынальнікаў старажытнай айчынай літаратуры. Гэты твор мае яшчэ назву «Прытча пра сляпца і кульгавага». Ён даволі вялікі — старонак дваццаць пяць машынапісу. «Прытча» закранала вострыя пытанні свайго часу — гэта была зразумелая ўсім крытыка супраць растоўскага біскупа Феадора і уладзімірскага князя Андрэя Багалюбскага, якія вялі да адасаблення растоўскага біскупства ад кіеўскай мітраполіі і да дзяржаўнага ўзвышэння Уладзіміра-Суздальскай зямлі. Пад кульгавым Кірыла разумеў князя Андрэя, пад сляпым — біскупа Феадора. Але тэматычна твор шмат шырэйшы, бо аўтар кранае наогул праблему душы і плоці, вечнага і бягучага, нябеснага і зямнога, злачынства і пакарання ў жыцці чалавека. Нарэшце, невялікі ўрывак у перакладзе:

«Калі прыйшоў гаспадар узяць плён вінаградніка і ўбачыў яго абкрадзеным, пазваў кульгавага і злучыў яго са сляпым, і пачалі яны выкрываць адзін аднаго. Кульгавы кажа сляпому: «Калі б ты мяне не панёс, ніяк я не меў дабрацца туды, бо я кульгавы». Сляпы ж казаў: «Калі б ты не паказваў

мне дарогу, то ніяк бы я не здолеў туды дабрацца». Тады гаспадар сеў на судзейскае месца і пачаў судзіць іх абодвух. І кажа: «Як вы кралі, так і зараз — няхай сядзе кульгавы на сляпога». І калі кульгавы сеў, загадаў перад усімі рабамі бязлітасна караць у зне шняй пакут каморы.

Уведайце ж, браты, тлумачэнне гэтай прытчы. Чалаве к гаспадарлівы — Бог айцец, творца ўсіх. Яго ж сын добрага роду — гасподзь наш Ісус Хрыстос. А вінаграднік — гэта зямля і свет. Слугі ж, існыя з ім, і анёлы. Кульгавы — гэта цела чалавека. А сляпы — душа яго. А што пасадзіў іх каля варот — гэта значыць, што ён аддаў ва ўладу чалавеку ўсё зямлю, даўшы яму закон і заповедзі. Калі ж чалавек пераступіў заповедзь Божую і за гэта асуджаны на смерць, то напачатку душа да Бога прыводзіцца і апраўдваецца, кажучы: «Не я, але плоць саграшыла». Таму і няма пакут душам да другога прыйс-ця, але яны захоўваюцца,— Бог ведае дзе. Калі ж ён прыдзе аднавіць зямлю і ажывіць усіх змерлых, як сам раней абяцаў, тады ўсе існыя ў трунах пачуюць голас сына божага, і ажывуць, і выйдуць тыя, хто стварыў дабро, ва ўваскрэсенне жыцця, а тыя, хто стварыў благое,— ва ўваскрэсенне суда. Тады ж душы нашыя войдуць у цела і атрымае кожны адплату па справах сваіх: праведнікі — вечнае жыццё, а грэшнікі — бясконцую смяротную пакуту. Чым хто саграшыць, тым і караны будзе».

Неабходна сказаць, што Кірыла Тураўскі пісаў, зразумела, не сучаснай мовай, а той, што карысталася тады царква. Разлічаны яго творы на чытанне ўслых, на вуснае слова перад натоўпам. У арыгінале гучыць распрацаваная паэтычная рытміка, напружанае слова красамоўцы ўздзейнічала на душы, як верш, як му-зыка званоў.

Памёр Кірыла Тураўскі ў той год, калі на полацкі пасад прыйшоў адзін з перадапошніх Рагвалодавічаў — князь Валодша. У гістарычнай літаратуры ён праходзіць пад імем Уладзіміра, што мела прычынай кальку з лацінскай транскрыпцыі імя беларускага князя ў «Хроніцы Лівоніі». Як слушна даводзіць Мікола Ер-маловіч у сваёй выдатнай працы «Старажытная Беларусь», Валодша быў малодшым сынам полацкага князя Васількі Святаславіча, таго самага, якому пашчасціла пазбегнуць высылкі ў Канстанцінопаль. Так што Валодша даводзіўся пляменнікам Ефрасінні Полацкай. У 1186 годзе ён моцна памыліўся, дазволіўшы каталіцкаму місіянеру Мейнард (з немцаў) праводзіць хрысціянізацыю ліваў, на землях, якія здаўна былі даннікамі Полацка. Мейнарда змяніў біскуп Бяртольд. Апошняга лівы забілі. Пасля забойства Бяртольда тут з'явіўся біскуп Альберт, чыімі намаганнямі ў вусці Заходняй Дзвіны ўзнялася нямецкая крэпасць Рыга і ўзнік ордэн мечаносцаў. Гэта здарылася ў 1201 годзе, і князю Валодшу прыйшлося распачынаць адпор тэўтонскаму націску.

Супрацьстаянне было справай няпростай. Полацкае княства да XIII стагоддзя падрабілася, стварыўся шэраг самастойных удзелаў — Віцебскі, Менскі, Заслаўскі, Лагожскі, Друцкі; удзеламі княства сталі і яго прыбалтыйскія прыгарады — Кукейнос і Герцыке, дзе ўладарылі князі полацкага дому. Яны ахоўвалі гандлёвыя інтарэсы Полацка, для якога Дзвіна з'яўлялася шляхам у Еўропу. Мечаносцы, збудаваўшы на Дзвіне свае замкі, закрылі палачанам

свабоднае выйсце ў мора. Князь Валодша, супрацьстаячы немцам, неаднойчы хадзіў на іх крэпасці Іксуль і Гольм. У 1208 годзе рыцары аблажылі ў Кукейнаосекнаяз Вячку; не атрымаўшы дапамогі, князь быў вымушаны спаліць сваю крэпасць. Больш нічога пра яго невядома, але і гэтак скупое паведамленне хронікі дазваляе ўявіць сумныя пачуцці князя, яго дружыны і жыхароў Кукейнаоса ў той цяжкі для іх дзень: прыйшлося ўласнымі рукамі знішчаць свой горад, уступаць немцам землі, здабытыя, безумоўна, крывёй продкаў у барацьбе з лівамі.

Праз год крыжакі разбурылі Герцыке, а ў 1212 годзе Валодша мусіў адмовіцца ад Ніжняга Падзвіння і ад даніны з ліваў, якую пачалі браць немцы. Толькі Герцыке быў адноўлены палачанамі, як на яго зноў на палі мечаносцы, але гэтым разам без поспеху — герцыкскі князь Усевалад заклікаў на дапамогу літоўцаў і аб'яднанымі сіламі пабіў немцаў. У 1216 годзе Валодша рыхтаваў вялікі паход супраць Ордэна сіламі палачанаў, літвы і эстаў. Аднак перад самым выступленнем князь раптоўна памёр.

Княжанне Валодшы і яго справы захаваліся ў народнай памяці, прынамсі ў былінах пра Іллю Мурамца.

Надзвычай цікава, што адна з найбольш даўніх згадак пра Валодшу і Іллю Мурамца сустракаецца ў скандынаўскай сазе XIII стагоддзя аб Дзітрыху Бернскім. Там упамінаюцца гарады Полацк, Кіеў, Смаленск, Ноўгарад; князь Валодша называецца сынам князя Гертніта, а брат яго ад наложніцы Ілля — Ярлам з Герцыке. Даследчык гэтай сагі А. Весялоўскі ўбачыў тут адлюстраванне рэальных гістарычных фактаў, у тым ліку і канкрэтных падзей XIII стагоддзя. Полацкаму князю Валодшы сапраўды падначальвалася Герцыке, а герцыкскі князь мог быць братам Валодшы, магчыма, што і звалі яго Ілля. Канкрэтныя абставіны і імёны ў сведомасці няма цкіх купцоў, што наведвалі Полацк і слухалі песні і быліны, спляліся з праўдай, і іх запісы, якія склалі сагу, збераглі некаторыя моманты беларускай гісторыі, невядомыя па нашых летапісах.

Барацьба з крыжакамі стала для Полацка апошнім актам гістарычнай драмы. Можна нават сказаць, што мела месца трагедыя — Полацк сыходзіў з гістарычнай сцэны ў ценю, ён страціў магчымасць іграць значную ролю ў тагачасным гістарычным працэсе на Беларусі. Гэты заняпад быў падрыхтаваны шматлікімі войнамі, якія цягнуліся запар два стагоддзі. Разбітае на ўдзелы Полацкае княства фізічна не магло супрацьстаяць арганізаванаму наступу крыжакоў. Аб'яднанне патрабавала моцнай рукі. А Валодша полацкі, як паказалі падзеі, не здолеў з'яднаць сілы Полаччыны, тым болып Полаччыны і Русі Літоўскай. Не здолелі гэта зрабіць і сын Валодшы, астатні полацкі князь Брачыслаў, і валадары меншых удзелаў на Полаччыне. Страцілі дзедзядуўскую славу Рагвалодавы «внуцы», наступнікі Усяслава-Чарадзея — аднялі іхнюю сілу шматлікія бязлітасныя бітвы з траюраднымі братамі і стрыямі, што трымалі сталы ў Кіеве, Чарнігаве, Разані. Пасля трагічнай смерці Рагвалода і яго сыноў усе полацкія князі паходзілі па мужчынскай лініі ад Уладзіміра Святаслававіча. Апошні стаўся «пратаплазмай» новай полацкай дынастыі. Толькі па Рагнедзе

князі лічыліся Рагвалодавічамі, ды не па маці менаваўся княжацкі род. Забойцам самастойнага полацкага князя быў Рурыкавіч, і полацкая галіна Уладзіміра, распачатая Ізяславам, таксама, па кплівай усме шцы лё су, лічылася Рурыкавічамі. Адпаведна яны мусілі трымацца пэўнай традыцыі — праваслаўя, заходняга напрамку каланізацыі. У ле тапісах і дакуме нтах зафіксавана на дзіва мала полацкіх Рурыкавічаў, усяго пяцёра: Друцкія, Лукомльскія, Адынцэвічы, Буйніцкія, Машкоўскія. Для параўнання варта п р ы г а д а ц ь к н я з ё ў , ш т о п а х о д з я ц ь а д Гедыміна. Іх, несумненна, шмат і ўсе яны больш значныя. Вось шэраг вядомых гістарычных прозвішчаў: Мсціслаўскія, Слуцкія (Але лькавічы), Заслаўскія, Чартарыйскія, Бе льскія, Сангушкі, Трубяцкія, Бурэмскія, Кобрынскія, Пінскія, Курцэвічы. Прычым толькі радаводы князёў Друцкіх і Лукомльскіх магчыма прасачыць з XII стагоддзя. Буйніцкія, Адынцэвічы з'яўляюцца ў гістарычных крыніцах праз дзвесці гадоў. На беларускіх землях, у адрозненне ад рускіх, у драматычным XIII стагоддзі Рурыкавічы адышлі нават не на другі, а на трэці план. Вядучую ролю пе раялі Ге дымінавічы і мясцовыя князі з Чорнай Русі, Нальшанаў, Літвы, напрыклад, Гальшанскія і Гедройцы. З іх асяроддзя выйшаў Міндоўг, вялікі князь Віцень.

Цяжка акрэсліць «нацыянальнае паходжанне» гэтых князёў, бо няма дакладных звестак, якія імёны мелі нашыя продкі да хрысціянізацыі. Па сё нняшні дзень вядуцца спрэчкі пра этнічную прыналежнасць, мову і культуру плямёнаў літвы і яцвягаў, што жылі на заходніх тэрыторыях Бе ларусі. Выдатнае дасле даванне Міколы Ермаловіча «Па слядах старажытнага міфа» (Мн., 1989), якое развейвае вымысел пра заваёву беларускіх зямель літоўскімі кунігасамі, акрэслівае сталае ме сца жыхарства гістарычнай літвы, можна мовіць, цэнтральным рэгіёнам Беларусі — ад Заслаўя на захад. Два стагоддзі крывіцкай каланізацыі памянёных зямель прынеслі сюды моцную полацкую кампаненту, але ж не магла яна прымусіць да «новай» мовы насе льніцтва вялізных абшараў Гродзеншчыны, Беласточчыны, Віленшчыны.

Аднак далучыць гэтыя землі да свайго гаспадарства полацкім князям не ўдалося. Заняпад Полацка, татарская і крыжацкія пагрозы вымушалі полацкае баярства, веча шукаць паратунку. Найлепшым выйсцем сталася далучэнне да ўзмацнелага суседа — Наваградка, які быў галоўным асяродкам Русі Літоўскай. Мара Рагвалода і Усяслава-Чарадзея аб моцнай незалежнай дзяржаве здзейснілася, але здзейсніла яе іншае беларускае княства.